

تأثیر مهدی‌باوری در تکامل اخلاق فردی از نظرگاه رهبر معظم انقلاب مدظله‌العالی

معصومه قاسم فام^۱

مرضیه قاسم فام^۲

چکیده

این مقاله به روش توصیفی - تحلیلی، به تأثیر مهدی‌باوری در تکامل اخلاق فردی در پرتو بیانات رهبر معظم انقلاب مد ظله‌العالی پرداخته است. اعتقاد به مهدویت، اثر فزاینده روانی و جسمی در معتقدان دارد و آن‌ها را در برابر امواج نیرومند فسادهای بیرونی و درونی عالم هستی بیمه می‌کند. نتایج حاصل از نوشتار حاضر این است که بر پایه فرموده‌های حضرت آیت الله خامنه‌ای مد ظله‌العالی ایجاد و تقویت جهان‌بینی دینی و تقرب الی الله و ایجاد اعتقاد راسخ به امام و پیوند مستمر با آن حضرت، از پیامدهای باورداشت به مهدویت در عرصه تکامل اخلاق معرفتی فردی است. از مصادیق این تأثیرگذاری در تکامل عملی و رفتاری، عبارت است از: خودسازی، امیدواری به آینده‌ای روشن و مبارزه با یأس و ناامیدی، صبر و پایداری در برابر ناملایمات برای فردایی روشن، ایجاد حرکت مضاعف و رشد و نشاط بیشتر در مسیر زندگی فردی، ایجاد روح تعهد و مسئولیت‌پذیری در فرد، قانع نبودن به وضع موجود و طلب رسیدن به وضع مطلوب، احساس آرامش روانی.

کلیدواژه‌گان: اخلاق رفتاری، اخلاق فردی، اخلاق معرفتی، رهبر معظم انقلاب، مهدی‌باوری.

۱. دانشجوی دکتری دانشگاه معارف قم گرایش مبانی نظری اسلام. mghwelcome.1400@gmail.com

۲. دانش‌پژوه سطح سه فقه و اصول مؤسسه آموزش عالی حوزوی معصومیه علیه‌السلام و دانشجوی ارشد مدرسی معارف قرآن و حدیث دانشگاه معارف قم. marzieh.ghasemfam77@gmail.com

اعتقاد به آخرین حجت الهی و ولایت و امامت، از اصول مسلم مذهب شیعه اثناعشری می‌باشد. مؤمنان و متدینان از دیرباز چشم‌انتظار ظهور مبارک آن موعود و حاکمیت عدل و داد در سراسر گیتی و نابودی کافران و ظالمان بوده و هستند؛ چرا که شیعه معتقد است زمین هیچ‌گاه خالی از حجت خدا نیست.

مسئله اعتقاد به مهدویت، در علوم و حوزه‌های مختلفی قابلیت ورود دارد و دارای ابعاد مختلف اخلاقی، انسان‌شناسی، جامعه‌شناسی، فقهی، تربیتی و . . . است. همچنین از جهات مختلفی قابل بررسی می‌باشد؛ مانند چپستی اعتقاد به مهدویت، مهدویت در میان ادیان، خصوصیات حضرت مهدی، جامعه مهدوی، تأثیرات مهدی‌باوری و

اعتقاد به مهدویت در جایگاه والای خود در مجموعه معارف و فرهنگ اسلامی به عنوان یک باور قطعی، سازنده و محرک، می‌تواند در تحقق آرمان‌ها و آرزوهای متعالی انسان امروزی، تأثیرات شگرفی داشته و پاسخ‌گوی نیازهای انسان معاصر در تبیین سرنوشت و فرجام بشریت باشد. این اعتقاد، تأثیرات بسیار زیادی در جنبه‌های مختلف زندگی بشر، از جمله اخلاق فردی انسان‌ها ایفا می‌کند.

اخلاق فردی به رابطه انسان با خودش می‌پردازد. روابط انسان با خودش به دو دسته روابط شناختی و روابط عملی تقسیم می‌شود. روابط شناختی، دربرگیرنده معرفت انسان به خود و داورهای او درباره خود می‌شود و روابط عملی، شامل عملکردهای انسان نسبت به خودش است؛ اما اینکه اعتقاد به وجود مقدس امام زمان عجل‌الله تعالی فرجه‌ه چه تأثیری در تکامل اخلاق فردی و شخصی انسان‌ها دارد، مسئله‌ای است که در این مقاله از حیث بعد اخلاقی درصد پرداختن به آن از منظر رهبر معظم انقلاب هستیم. در این مقاله، روش گردآوری اطلاعات به صورت کتابخانه‌ای و روش پردازش، توصیفی - تحلیلی می‌باشد. در وهله اول، تأثیر مهدی‌باوری را در تکامل اخلاق معرفتی فردی در پرتو بیانات رهبر انقلاب، حضرت آیت الله خامنه‌ای مد ظله العالی بررسی می‌کنیم و در ادامه به تکامل اخلاق عملی و رفتاری فردی از منظر ایشان در این راستا می‌پردازیم.

رهبر معظم انقلاب در بیانیه گام دوم انقلاب، خودسازی، اخلاق و معنویت، ایجاد تمدن نوین اسلامی و آمادگی برای طلوع خورشید ولایت عظما را مورد عنایت قرار داده‌اند. اعتقاد و باور به حضرت مهدی عجل‌الله تعالی فرجه‌ه در پیراستگی و اخلاق و معنویت تأثیر بسزایی دارد.

پیشینه پژوهشی

با بررسی‌های انجام یافته در زمینه مهدویت، تحقیقات و کارهای پژوهشی فراوانی از سوی اندیشوران و محققان انجام گرفته است؛ اما تا امروز پژوهشی تحت عنوان «تأثیر مهدی‌باوری بر اخلاق و تقویت این اعتقاد در فرد و جامعه» مد ظله العالی

پژوهش‌هایی قریب به اصل عنوان حاضر تدوین یافته است که عبارتند از:

۱. کارکردهای اجتماعی اندیشه مهدویت و تأثیر آن در سبک زندگی (سید آقاضیاء سجادی): این پایان نامه در قالب پنج فصل، با رویکرد جامعه‌شناختی به تأثیر و کارکردهای اندیشه مهدویت بر سرمایه اجتماعی و سبک زندگی می‌پردازد؛ اما تحقیق حاضر، ناظر به رویکرد اخلاقی بحث موعود باوری، آن هم از دیدگاه رهبر معظم انقلاب است.

۲. آثار فردی و اجتماعی اعتقاد به حجت غایب (غلامعلی کاشفی ورتونی): این پایان نامه به بیان آثار علمی و عملی و برکات فردی و هم اجتماعی مهدویت در قرآن و روایات و چگونگی تعمیق و تقویت این اعتقاد در فرد و جامعه می‌پردازد؛ اما تحقیق حاضر، تنها به بیان آثار علمی و عملی اخلاق فردی موعود باوری و آن هم از دیدگاه رهبر معظم انقلاب می‌پردازد.

۳. تأثیر اعتقاد به مهدویت بر تکامل اجتماعی بشر (نرگس بزرگ‌خو و آسیه بنت سلمان): این مقاله، با روش توصیفی-تحلیلی به بررسی نشانه‌های تکامل اجتماعی در جهان کنونی، تبیین عوامل تکامل در جامعه منتظر و ترسیم تکامل‌نهایی جامعه بشری در عصر ظهور حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه پرداخته است؛ اما مقاله حاضر با رویکرد اخلاقی و با هدف تبیین اثر باورداشت به مهدویت بر تکامل اخلاق فردی، هم در بُعد معرفتی و هم در بُعد رفتاری، آن هم از بیانات رهبر معظم انقلاب است.

مفهوم‌شناسی

۱. اخلاق

اخلاق، واژه‌ای عربی و جمع خُلُق و خُلُق به معنای سرشت و سَجِیه^۱ و خوی‌ها^۲ است. راغب

۱. فیومی، المصباح المنیر، ج ۱، ص ۱۸۰؛ حسینی زبیدی، تاج العروس، ج ۱۳، ص ۱۲۴؛ ابن فارس، معجم

المقاییس اللغة، ج ۲، ص ۲۱۴.

۲. دهخدا، لغت‌نامه، ج ۵، ص ۱۵۲۵.

می‌گوید: خَلْق و خُلُق در اصل، یکی است؛ مثل شَرَب و شُرْب و صَرَم و صُرْم؛ ولی کلمه خَلْق، مخصوص اشکال و اجسام و صورت‌هایی است که با حواس درک می‌شود و خُلُق ویژه قوا و سجایایی است که با فطرت و دید دل درک می‌گردد. خداوند متعال در آیه ۴ سوره قلم فرموده است: وَ اِنَّكَ لَعَلَىٰ خُلُقِي عَظِيمٌ.^۱

در مجمع‌البحرین آمده است: اخلاق جمع خُلُق به معنای خوی، خصلت، طبیعت، عادت، طبع و سجیت است که جنبه باطنی دارد؛ برخلاف واژه خَلْق به معنای ایجاد و احداث که مفهوم آن بر هیئت ظاهری انسان اطلاق می‌شود.^۲

شایع‌ترین کاربرد اصطلاحی اخلاق در میان اندیشمندان اسلامی عبارت است از: «صفات نفسانی راسخ و پایداری که موجب می‌شود کارها به آسانی و بدون مشقت و سختی به طور خودجوش و بدون نیاز به اندیشه و تأمل از انسان صادر شود».^۳

اگر این ملکه و حالت نفسانی به گونه‌ای باشد که کارهای زیبا و پسندیده از آن صادر شود، آن را اخلاق خوب نامند و اگر افعال زشت و ناپسند از آن صادر گردد، آن را اخلاق بد گویند؛ از این رو اخلاق به صورت عام به فضائل و رذایل تقسیم می‌شود.

فهمیده می‌شود.^۴

به گفته برخی دانشمندان، گاه به بعضی از اعمال و رفتاری که از خلیقات درونی انسان ناشی می‌شود، نیز اخلاق گفته می‌شود [اولی اخلاق صفاتی است و دومی اخلاق رفتاری]. اخلاق را از طریق آثارش نیز می‌توان تعریف کرد و آن اینکه گاه فعلی که از انسان سر می‌زند، شکل مستمری ندارد؛ ولی هنگامی که کاری به طور مستمر از کسی سر می‌زند [مانند امساک در بذل و بخشش و کمک به دیگران] دلیل این است که یک ریشه درونی و باطنی در اعماق جان و روح او دارد، آن ریشه را خلق و

۱. راغب اصفهانی، مفردات الفاظ القرآن، ص ۲۹۷.

۲. طریحی، مجمع البحرین، ج ۵، ص ۱۵۷.

۳. ابن مسکویه، تهذیب الأخلاق و تطهیر الأعراق، ص ۱۷ و ۵۱؛ طباطبایی، المیزان، ج ۱۹، ص ۳۶۹؛ فیض کاشانی، محجة البیضاء، ج ۵، ص ۹۵.

۴. طباطبایی، المیزان، ج ۱۹، ص ۳۶۹.

اخلاق می‌نامند.^۱

طبق تعریفی که از اخلاق شده، بدی و خوبی در تعریف اخلاق گنجانده شده است. همچنین می‌توان خوبی و بدی را به اخلاق فردی نیز تسری داد؛ اما وقتی سخن از تکامل اخلاق فردی به میان می‌آید، فضا تنها برای فضائل اخلاقی گسترده است و ردائل اخلاقی را در بر نمی‌گیرد؛ زیرا چنان‌که می‌دانیم واژه تکامل، از بار مثبتی برخوردار است. وقتی می‌گوییم اخلاق کسی به لحاظ فردی تکامل یافته، یعنی آن شخص، فضائل اخلاقی را در خود ارتقا داده است؛ بنابراین تکامل اخلاق فردی، ناظر به صفات فضیلتی مربوط به خود شخص است. این تکامل در سایه تکامل معرفتی و رفتاری شکل می‌گیرد. انسانی که شناخت و معرفتش به خود، در حد محسوسات باشد، به لحاظ استكمال اخلاقی هم در حد محدودی متوقف می‌شود. جهل و نادانی به خویشتن، زمینه را برای غلتیدن و فرو رفتن در آفات و انحرافات اخلاقی هموار می‌کند، تا جایی که انسان به جای هدایت، دچار ضلالت می‌شود. پس تکامل اخلاق در گرو تکامل معرفت و شناخت انسان به خود است. خودشناسی مبنای اخلاق فردی است. با علم به نفس، اخلاق خوب و پسندیده در انسان رو به تکامل می‌گذارد. با تکامل معرفتی، در جنبه عملی نیز نفس آدمی در سایه رفتارهای پسندیده و اعمال صالح، تحولات جدیدی می‌یابد و دارای ملکات نفسانی می‌شود؛ یعنی علم به نفس، خودش را در عمل نمایان می‌سازد. اعمال انسان نیز به نوبه خود به اخلاق او شکل می‌دهد؛ یعنی تکرار یک عمل خوب یا بد، تدریجاً به یک حالت درونی تبدیل شده، باعث پیدایش یک ملکه اخلاقی می‌گردد؛ خواه فضیلت باشد یا ردیلت؛ از این رو یکی از راه‌های مؤثر برای تهذیب نفوس و تکامل اخلاق، تهذیب اعمال است؛ بنابراین تکامل اخلاق در گرو تکامل عملی نیز است.

از نظر رهبر معظم انقلاب، اخلاق یعنی حلم و بردباری، صبر و مقاومت، صدق و صفا، شجاعت و فداکاری، طهارت و پاکدامنی.^۲ ایشان می‌فرمایند:

فایده اساسی و هدف اصلی این است که انسان‌ها متخلق به اخلاق الله بشوند. تخلق به اخلاق الله مقدمه برای کار دیگر نیست؛ کارهای دیگر مقدمه برای تخلق به اخلاق الله است. اخلاق اسلامی در همه زمینه‌ها باید رعایت شود. کوهی از معلومات بدون اخلاق درست، هیچ

۱. مکارم شیرازی، اخلاق در قرآن، ج ۱، ص ۱۲.

۲. بیانات در دیدار اعضای مجمع عالی بسیج مستضعفین: ۱۳۹۳/۹/۶.

ارزشی نخواهد داشت. یک انسان متفکر و دانشمند، اما خودخواه و بدبین عملاً وجودش فایده‌ای برای جامعه ندارد.^۱

در نظر اخلاق پژوهان انسان دارای چهار نوع رابطه است: رابطه با خدا، رابطه با خود، رابطه با مردم و رابطه با جهان پیرامون خود. بر این اساس، علم اخلاق مشتمل بر حوزه‌های مختلفی خواهد بود؛ مانند اخلاق بندگی، اخلاق فردی، اخلاق اجتماعی و اخلاق زیست محیطی.^۲

مراد از اخلاق فردی که موضوع بحث در این مقاله قرار گرفته، فضایل و رذایلی است که در محدوده روابط فرد با خود، مورد مطالعه قرار گرفته و آدمی را فارغ از رابطه با دیگران و اجتماع در نظر می‌گیرد؛ فضایی مانند صبر، توکل، محاسبه، مراقبه، عزت نفس، وقار، سکوت، خوف، انکسار نفس و... و ترک رذایلی همچون غفلت، خودبینی، شتابگری، بی‌همتی، ناامیدی از رحمت خدا و مانند آن.^۳ ممکن است در انجام آن احياناً با خدا و مردم هم ارتباط پیدا کند؛ ولی در آن بالإصاله فقط رابطه با خود انسان ملحوظ است؛ مثل ارضای غریزه جنسی که منشأ آن صفت نفسانی شهوت‌رانی است و به منظور پاسخ‌گویی به آن انجام می‌شود؛ پس اصلاً به خود شخص مربوط می‌شود؛ ولی بدیهی است که ناگزیر به شخص دیگر نیز ارتباط می‌یابد.^۴

۲. مهدی باوری

اعتقاد، بنیان اصلی زندگی انسان است. وقتی انسان به امری باورمند باشد، این باور و اعتقاد او در جای‌جای زندگی‌اش نمود می‌یابد و افکار و رفتار و گفتار او را تحت تأثیر قرار می‌دهد. حال اگر شخص، دارای اعتقادی منطقی و درست باشد، در عمل، گرفتار سردرگمی و بی‌هدفی نخواهد شد و از همه فرصت‌ها برای ساختن شخصیت الهی‌اش بهره خواهد برد؛ بنابراین نوع زیست انسان، ثمره باورها و اعتقادات اوست و این موضوع در جایی که با باورهای دینی روبه‌رو هستیم، پررنگ‌تر خواهد بود. این اعتقاد در حوزه مهدی‌باوری باید هویت بخش باشد و فرد و جامعه را در مسیر تکامل حقیقی و صحیح

۱. بانکی پور فرد و قماشچی، تعلیم و تربیت از دیدگاه رهبر معظم انقلاب، ص ۱۳۳ و ۱۳۵.

۲. الهامی نیا، سیره اخلاقی معصومین، ص ۱۵ و ۱۱۵؛ علیزاده، اخلاق اسلامی (مبانی و مفاهیم)، ص ۲۲ و ۲۳.

۳. فتحعلی خانی، آموزه‌های بنیادین علم اخلاق، ج ۱، ص ۲۰؛ رحیمیان و رهبر، آیین تزکیه، ص ۲۵؛ کلانتری، اخلاق زندگی، ص ۵۲؛ الهامی نیا، سیره اخلاقی معصومین، ص ۱۵.

۴. مصباح یزدی، اخلاق در قرآن، ص ۲۴۲.

قرار دهد و همه مسیرها را برای او هموار و او را به تکامل نهایی برساند.

منظور ما از مهدی باوری اعتقادی سازنده و عمیق است که بر همه جنبه‌های وجودی فرد سیطره یافته و زندگی او را در مسیر خاصی قرار داده است. فرد منتظر و معتقد، حتی اگر از دنیا برود، مانند فردی است که در خیمه امام علیه السلام بوده و یا در رکاب پیامبر صلی الله علیه و آله در میدان جهاد به خون خود غلتیده است؛^۱ یعنی اعتقاد به موعود و منجی دادگستری که در زمانه‌ای پر از ستم، برای نجات و رهایی انسان‌ها از منجلاب ظلم و جور و تجدید حیات مادی و معنوی آن‌ها قیام کرده، آن را به دنیایی پر از عدل بدل می‌سازد. او با تأسیس یک حکومت واحد جهانی، ستمگران را از مسند قدرت به زیر کشیده، عدالت بر بنیاد دیانت و اخلاق در مقیاسی جهانی، برای همیشه مستقر می‌شود و با مدیریت و اداره جهان، بشر به سمت کمال مطلوب و رشد و بالندگی مکارم اخلاقی راهبری می‌شود.

از دیدگاه رهبر معظم انقلاب، اعتقاد به مهدی موعود علیه السلام عبارت است از اینکه در آخرالزمان از خاندان پیامبر صلی الله علیه و آله شخصی ظهور می‌کند که دنیا را از عدل، دادگستری و نیکی پر می‌سازد و تبعیض‌ها، ظلم‌ها، سوء استفاده‌ها و فاصله‌های طبقاتی را از بین می‌برد.^۲

این موجود الهی و نجات بخش را همه مذاهب اسلامی و بالأخص شیعه، فرزند یازدهم از نسل حضرت علی علیه السلام هم‌نام پیامبر صلی الله علیه و آله می‌دانند که به او مهدی می‌گویند. امام علی علیه السلام می‌فرماید:

...تاسعهم القائم الذی یملاً الأرض الله عزوجل به الأرض نوراً بعد ظلمتها و عدلاً بعد جورها؛^۳

... و نهمین آن‌ها قائم است که خدای تعالی به دست او زمین را پس از تاریکی پر فروغ می‌کند، و پس از جور و ستم، از عدالت پر می‌سازد.

آثار باورداشت به مهدویت در تکامل اخلاق فردی

باورداشت ظهور حضرت ولی عصر علیه السلام آثار و نتایج فراوانی در رشد اخلاق فردی دارد. اعتقاد به وجود مبارک آن حضرت و اینکه روزی از پس پرده غیبت ظهور خواهند کرد، در اصلاح شیعه و تکامل اخلاقی منتظران تأثیر می‌گذارد. همان گونه که در روایتی آمده است: «نحن صنائع ربنا و الخلق بعد

۱. صدوق، کمال الدین و تمام النعمة، ج ۲، ص ۱۱.

۲. بیانات در دیدار اقشار مختلف مردم: ۱۳۷۶/۹/۲۵.

۳. صدوق، کمال الدین و تمام النعمة، ج ۲، ص ۴۸۸.

صنائعنا؛^۱ ما دست پرورده‌های نیکوی پروردگاران می‌باشیم و دیگر مخلوقات خداوند دست پرورده‌های ما خواهند بود». هر چقدر این اعتقاد در وجود فرد قوی‌تر باشد، حرکتش به سوی تکامل سریع‌تر خواهد بود.

رهبر معظم انقلاب معتقد است امام مظهر اسلام، مظهر علو الهی در میان بشر، مظهر عزت الهی و نمونه کاملی است که خداوند متعال انسان‌ها را به سمت او که سمت تعالی و تکامل است فرا می‌خواند؛ در نتیجه معتقدان به حضرت بقیة الله عجل الله تعالی فرجه باید خود را از لحاظ عقیده، عمل، اخلاق و رفتار به آن حضرت نزدیک کنند؛ یعنی معرفت عمیق‌تر و رفتار منطبق‌تر و صحیح‌تر.^۲

بنابراین می‌توان تأثیر باورداشت مهدویت در تکامل اخلاق فردی را هم از حیث معرفتی و هم از بُعد رفتاری بررسی کرد که در ادامه به بیان آن‌ها می‌پردازیم.

الف. بُعد معرفتی

۱. ایجاد و تقویت جهان بینی دینی و تقرب الی الله

این باور که امام مهدی عجل الله تعالی فرجه در میان ما حضور دارد، اگر چه از دیدگان ما پنهان است، به بینش ما عمق بیشتری داده و اعتقادات ما را قوت می‌بخشد. به فرموده رهبر معظم انقلاب، کسی که به مسئله مهدویت اعتقاد دارد، چون با مرکز تفضلات الهی و نقطه اصلی و کانون شعاع رحمت حق، رابطه‌ای روحی برقرار می‌کند، توفیق بیشتری برای برخورداری از وسایل عروج روحی و تقرب الی الله دارد؛ به همین دلیل است که اهل معنا و باطن، در توسلات معنوی خود، این بزرگوار را مورد توجه و نظر دائمی قرار می‌دهند و به آن حضرت توسل می‌جویند و توجه می‌کنند.^۳

بر اساس نظر رهبر معظم انقلاب، نگاه به آن بزرگوار وسیله‌ای است برای عرض ارادت و عبودیت به درگاه حضرت حق متعال: «السلام علیک یا داعی الله و ربانی آیاته». ^۴ همه چیز، همه انبیا، همه اولیا، همه مقدّسات، همه ارواح طیّبه که نورافشانی می‌کنند بر زندگی ما، بر عالم ما، بر همه عالم وجود، آیات حقّند، جلوه‌های حضرت پروردگارانند؛ این نکته‌ای است که باید توجه داشت. به امام زمان

۱. طوسی، الغیبة، ص ۲۸۵.

۲. بیانات رهبر معظم انقلاب: ۱۳۸۳/۷/۹.

۳. بیانات در دیدار اقشار مختلف مردم در روز نیمه شعبان: ۱۳۷۴/۱۰/۱۷.

۴. زیارت آل یاسین.

توجه می‌کنیم، توسل می‌کنیم، در مقابل آن بزرگوار عرض خاکساری می‌کنیم، برای اینکه این خاکساری به ذات احدیت برسد و پیش خدای متعال اظهار عبودیت کرده باشیم.^۱

۲. ایجاد اعتقاد راسخ به امام و پیوند مستمر با او

این مسأله از دستورات مؤکد دین اسلام است؛ چرا که سبب طولانی شدن عمر و برخورداری از نعمات خدای متعال می‌شود. امامان مصداق کسانی هستند که ما موظف به برقراری ارتباط مستمر با آنان می‌باشیم. خداوند در قرآن می‌فرماید: «وَالَّذِينَ يَصِلُونَ مَا أَمَرَ اللَّهُ بِهِ أَنْ يُوصَلَ: ۲ و کسانی که خدا به برقراری پیوند با آنان امر کرده است».

خداوند امامان را شجره طیبه معرفی کرده است: «الْمَ تَر كَيْفَ صَرَبَ اللَّهُ مَثَالَ كَلِمَةٍ طَيِّبَةٍ كَشَجَرَةٍ طَيِّبَةٍ أَصْلُهَا ثَابِتٌ وَفَرْعُهَا فِي السَّمَاءِ: ۳ آیا ندیدی که خدا چگونه مثال زده؛ سخنی پاک که مانند درختی پاک است که ریشه آن، ثابت و شاخه‌های آن در آسمان است».

همچنین امام باقر علیه السلام در زمینه ارتباط با امام معصومی که مردم انتظار آمدن او را دارند فرمودند: «رَابِطُوا إِمَامَكُمْ الْمُنْتَظَر». ۴

بنابراین افراد معتقد به حضرت مهدی علیه السلام و منتظران ظهور، پیوند و ارتباط ناگسستنی با آن حضرت دارند. رهبر معظم انقلاب در خصوص لزوم ارتباط عاطفی، معنوی و روحی با آن حضرت بیان می‌کنند که فرد منتظر توسل، راز و نیاز، توجه و آشنایی با حضرت ولی عصر علیه السلام را باید یک وظیفه و فریضه برای خود بداند و با حضرت مانوس باشد^۵ و ارتباط قلبی و معنوی با حضرت را به صورت دائم با توجه،

۱. بیانات در دانشگاه افسری و تربیت پاسداری امام حسین : ۱۳۹۶/۲/۲۰.

۲. سوره رعد، آیه ۲۱.

۳. سوره ابراهیم، آیه ۲۴.

۴. نعمانی، الغیبة، ص ۱۹۹، ح ۱۳.

۵. مرکز صهبا، ولایت و حکومت (بیانات رهبر معظم انقلاب درباره ولایت و حکومت، پیشین، ص ۳۱۰؛ بیانات در دیدار اقشار مختلف مردم به مناسبت میلاد امام زمان علیه السلام ۱۳۷۶/۹/۲۵؛ بیانات در دیدار با اعضای بنیاد فرهنگی حضرت مهدی موعود و مرکز تخصصی مهدویت قم: ۱۳۹۰/۴/۱۸؛ بیانات در دیدار عمومی در روز میلاد حضرت علی علیه السلام: ۱۳۷۲/۱۰/۶؛ بیانات در دیدار رئیس جمهور و اعضای هیئت دولت: ۱۳۸۰/۶/۵).

توسل، حرف زدن با حضرت و زیاراتی که وارد شده است، حفظ نماید.^۱ ایشان معتقدند مردم با توجه و توسل به حضرت - که کانون شعاع رحمت و تفضلات الهی است - در تقرب به خداوند توفیق بیشتری می‌یابند و علاوه بر اینکه امید را به طور دائم در دل خود زنده نگه می‌دارند، راه رشد، هدایت، فتح و پیروزی را به دست خواهند آورد^۲ و [این روند،] موجب عروج و رشد روحی و معنوی در انسان می‌شود.^۳ ایشان پیوند عاطفی با امام را پشتوانه بسیار ارزشمند پیوند فکری و عملی می‌دانند.^۴

عدل حق تعالی، انسان را عروج و رشد می‌دهد و وسیله پیشرفت انسان را فراهم می‌کند. این، یک میدان وسیع است. هر کس در باطن و قلب و جان خود، با این بزرگوار مرتبط باشد، بهره خودش را خواهد برد. البته توجه به کانون نور، باید توجه حقیقی باشد. لقلقه زبان در این زمینه، تأثیرات چندانی ندارد. اگر انسان، روحاً متوجه و متوسل شد و معرفت کافی برای خود به وجود آورد، بهره خودش را خواهد برد. این، یک میدان فردی و تکامل شخصی و معنوی است.^۵

ب. در بُعد رفتاری

۱. خودسازی

یکی از آثار مهم اعتقاد به وجود مبارک حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه خودسازی اخلاقی و حل نشدن در مفاسد محیطی و عدم تسلیم در برابر آلودگی‌ها و کسب آمادگی نفسی و روحی برای مشارکت در زمینه‌سازی ظهور و همراهی با امام، بعد از ظهور است.

کسی که به منجی موعود باور دارد، ابتدا در خودسازی خود اهتمام می‌ورزد تا این افتخار نصیبش شود که از زمینه‌سازان حکومت حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه باشد. سپس به سازندگی جامعه و تربیت دیگران،

۱. بیانات در دیدار با جمعی از مسئولان و خانواده‌های معظم شهدا در سالروز میلاد امام زمان عجل الله تعالی فرجه: ۱۳۶۸/۱۲/۲۲.
۲. همان.
۳. بیانات در دیدار با اقشار مختلف مردم در روز نیمه شعبان: ۱۳۷۴/۱۰/۱۷.
۴. بیانات در دیدار با جمعی از طلاب و روحانیون: ۱۳۸۸/۹/۲۲.
۵. بیانات در دیدار اقشار مختلف مردم در روز نیمه شعبان: ۱۳۷۴/۱۰/۱۷.

به خصوص خانواده و نزدیکان می‌پردازد. بنابراین اعتقاد به آن حضرت، در سازندگی و تربیت انسان، بسیار مؤثر و نقش آفرین است.^۱

به فرموده رهبر معظم انقلاب، اعتقاد به حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه یک آرمان والاست و در آن هیچ شکی نیست؛ اما نباید مسئله را فقط به جنبه آرمانی آن ختم کرد - یعنی به عنوان یک آرزو در دل، یا حداکثر در زبان، یا به صورت جشن - نه؛ این آرمانی است که باید به دنبال آن عمل بیاید. انتظاری که از آن سخن گفته‌اند، فقط نشستن و اشک ریختن نیست؛ انتظار به معنای این است که ما باید خود را برای سربازی امام زمان عجل الله تعالی فرجه آماده کنیم. سربازی منجی بزرگی که می‌خواهد با تمام مراکز قدرت و فساد بین المللی مبارزه کند، احتیاج به خودسازی و روشن بینی دارد. ما نباید فکر کنیم چون امام زمان عجل الله تعالی فرجه خواهد آمد و دنیا را پر از عدل خواهد کرد، امروز وظیفه‌ای نداریم؛ نه به عکس، ما امروز وظیفه داریم در آن جهت حرکت کنیم تا برای ظهور آن بزرگوار آماده شویم.^۲

ایمانی را جزو وظایف خود بدانند».^۳

۲. امیدواری به آینده‌ای روشن و مبارزه با یأس و ناامیدی

انتظار و اعتقاد به ظهور حجت الهی، روح امید به آینده‌های روشن را در وجود انسان زنده نگه می‌دارد. امام صادق علیه السلام می‌فرماید:

اَنْتَظِرُوا الْفَرَجَ وَلَا تَيَاسُوا مِنْ رَوْحِ اللَّهِ فَإِنَّ أَحَبَّ الْأَعْمَالِ إِلَى اللَّهِ عَزَّوَجَلَّ اِنْتِظَارُ الْفَرَجِ؛^۴

منتظر فرج و ظهور باشید و از رحمت خدا مأیوس نشوید که محبوب‌ترین اعمال نزد خدا، انتظار فرج است.

رهبر معظم انقلاب یکی از ابعاد مهدی‌باوری را اعتماد و امیدواری به آینده و مأیوس نبودن می‌دانند که سهم بزرگی در حرکت، تلاش و کوشش‌های فرد در راستای رسیدن به تکامل دارد، از یأس و ناامیدی برحذر می‌دارد و او را از پوچی و بی‌هدفی نجات داده، هدف‌دارش می‌کند و دل‌ها را سرشار از

۱. انصاری، در انتظار خورشید ولایت، ص ۱۲۰.

۲. بیانات در دیدار اقشار مختلف مردم: ۱۳۸۱/۷/۳۰.

۳. بیانات در دیدار اعضای مجمع عمومی کنفرانس جهانی اهل بیت در نیمه شعبان: ۱۳۷۲/۱۱/۸.

۴. مجلسی، بحار الأنوار، ج ۱۰، ص ۹۴؛ ابن شعبه حرانی، تحف العقول، ص ۱۰۶.

نور امید می‌نماید.

ایشان می‌فرمایند: «یک نفر معتقد به مسئله مهدویت طبق اعتقاد تشیع در سخت‌ترین شرایط، دل را خالی از امید نمی‌داند و شعله امید همواره وجود دارد. می‌داند که این دوران تاریکی، این دوران ظلم، این دوران تسلط ناحق و باطل قطعاً سپری خواهد شد. این یکی از مهم‌ترین آثار و دستاوردهای این اعتقاد است».^۱

طبق فرمایش رهبر انقلاب، نام امام زمان عجل الله تعالی فرجه و یاد این بزرگوار، دائماً به ما یادآوری می‌کند که طلوع خورشید حق و عدل در پایان این شب ظلمانی، قطعی است... این آن چیزی است که اعتقاد به امام زمان عجل الله تعالی فرجه به ما می‌آموزد؛ این، وعده تضمین شده پروردگار است: «الْسَّلَامُ عَلَيْكَ أَيُّهَا الْعَلَمُ الْمَنْصُوبُ وَ الْعِلْمُ الْمَصْبُوبُ وَ الْعَوْتُ وَ الرَّحْمَةُ الْوَاسِعَةُ وَ عِدًّا غَيْرَ مَكْذُوبٍ»؛^۲ وعده تخلف ناپذیر الهی است. در اول زیارت هم دارد: «الْسَّلَامُ عَلَيْكَ يَا وَعْدَ اللَّهِ الَّذِي ضَمِنَهُ»؛^۳ وعده‌ای که از طرف پروردگار تضمین شده است، ظهور این بزرگوار است. معتقدان به وجود و ظهور ولی عصر عجل الله تعالی فرجه هیچ‌گاه دچار ناامیدی و یأس نمی‌شوند، و می‌دانند که قطعاً این خورشید طلوع خواهد کرد و این تاریکی‌ها و این سیاهی‌ها را برطرف خواهد کرد.^۴

۳. صبر و پایداری در برابر ناملايمات برای فردایی روشن

جوهره و اثر اصلی اعتقاد به مهدویت، صبر و مقاومت است. در کلام رهبر انقلاب، صبر به معنای نشستن و دست روی دست گذاشتن و انتظار نتایج و حوادث را کشیدن نیست؛ صبر یعنی ایستادگی کردن، مقاومت کردن، محاسبات درست خود را و محاسبات دقیق خود را با خدعه‌گری دشمن تغییر ندادن، صبر یعنی پیگیری اهدافی که برای خودمان ترسیم کرده‌ایم، صبر یعنی با روحیه حرکت کردن و ادامه دادن؛ این معنای صبر است.^۵

کسی که در انتظار چیزی است و تحقق آن را حتمی می‌داند، همین یقین موجب خواهد شد رفتار

۱. بیانات در مراسم بیست و ششمین سالگرد رحلت امام خمینی رحمته الله علیه: ۱۳۹۴/۳/۱۴.

۲. زیارت آل یاسین.

۳. همان.

۴. بیانات در دانشگاه افسری و تربیت پاسداری امام حسین : ۱۳۹۶/۲/۲۰.

۵. بیانات به مناسبت فرارسیدن سال نو و عید مبعث پیامبر اعظم : ۱۳۹۹/۱/۳.

او متحول شود و او را در مقابل موانع و مشکلات، به صبر و پایداری دعوت کند؛ لذا شیعه مهدی باور به سلاح صبر و شکیبایی مسلح می‌باشد، در برابر مشکلات و دشمنان، صبور و مقاوم است و به پرورش ظرفیت وجودی خود می‌پردازد، تا جزو یاران حضرت محسوب گردد؛ زیرا یاران حضرت بنا به روایتی به نقل از ابی عبدالله علیه السلام چنین توصیف شده‌اند: «رجال کان قلوبهم زیر الحدید؛^۱ مردانی که گویی دل‌هایشان پاره‌های پولاد است». می‌داند که صبرکننده بر اذیت و تکذیب در غیبت او (حضرت مهدی علیه السلام) بسان مجاهدی است که با شمشیر در رکاب پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله با دشمنان مبارزه کند.^۲

خداوند در قرآن کریم می‌فرماید: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اصْبِرُوا وَصَابِرُوا وَرَابِطُوا وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ»^۳ ای

امام باقر علیه السلام در تبیین این آیه می‌فرماید: «صبر کنید بر انجام واجبات الهی و پایداری کنید در برابر دشمنان و مراقب امامتان [که به انتظارش هستید] باشید»^۴.
مهدی باوران با تمسک به این آیه، برای پیش‌برد اهداف عظیم آماده‌سازی زمینه برای ظهور، رفتار صابرانه را در پیش می‌گیرند.

۴. ایجاد حرکت مضاعف و رشد و نشاط بیشتر در مسیر زندگی فردی

به اذعان رهبر عظیم الشان انقلاب، یکی از برکات اعتقاد به مهدویت این است که انسان احساس اطمینان می‌کند؛ احساس قوت قلب می‌کند؛ احساس قدرت می‌کند.^۵ انتظار به زندگی انسان، نشاط، تحرک و پویایی می‌بخشد؛^۶ زیرا وقتی فرد منتظر دچار وضعیت رنج‌بار می‌شود و از ظلم و تبعیض موجود در دنیا دچار رنج می‌شود؛ چون می‌داند وضعیت دردآور موجود، ابدی نیست و تمام خواهد شد، در نتیجه انگیزه و نشاط پیدا می‌کند.^۷

۱. صدوق، الخصال، ص ۵۴۱.

۲. همان، کمال الدین و تمام النعمة، ج ۱، ص ۳۱۷، ح ۳.

۳. آل عمران: ۲۰۰.

۴. نعمانی، الغیبة، ص ۱۹۹.

۵. بیانات در دیدار اقشار مختلف مردم به مناسبت نیمه شعبان: ۱۳۸۴/۶/۲۹.

۶. بیانات در دیدار اقشار مختلف مردم به مناسبت نیمه شعبان: ۱۳۸۴/۶/۲۹.

۷. بیانات در دیدار اقشار مختلف مردم در نیمه شعبان: ۱۳۷۴/۱۰/۱۷.

ما در جبهه‌های جنگ هم جوان‌های خودمان را می‌دیدیم که به مدد غیبی و به توجه و نظر لطف ولی عصر علیه السلام اعتقاد داشتند و از همان اعتقاد و از همان قوت قلب هم استفاده می‌کردند و توانایی مضاعف پیدا می‌کردند و پیش می‌رفتند.^۱

امام صادق علیه السلام می‌فرماید: «هر کس از شما بمیرد در حالی که منتظر این امر باشد، همانند کسی است که در پیشگاه رسول خدا صلی الله علیه و آله شهید شده باشد».^۲ مژده این پادشاه‌ها، سبب تحقق و تحرک و پویایی جسمی و روحی منتظر می‌شود؛ زیرا فرد سعی می‌کند سستی و رخوت را از خود دور کند و با تلاش و کوشش، زمینه‌ساز ظهور آن حضرت گردد. در روایتی به نقل از حضرت مهدی علیه السلام آمده است که حضرت فرمودند:

«إِنَّا عَيْرٌ مُّهْمَلِينَ لِمُرَاعَاتِكُمْ وَ لَا نَاسِينَ مَا لِدِكْرِكُمْ وَ لَوْلَا ذَلِكَ لَنَزَلَ بِكُمْ الْبَلَايَا وَ اصْطَلَمَتْكُمْ الْأَعْدَاءُ»^۳ هرگز شما را به حال خود رها نکرده‌ایم و هرگز شما را از یاد نبرده‌ایم و اگر آن [عنایت پیوسته ما] نبود، حتما سختی‌ها و بلاهای فراوانی به شما می‌رسید و دشمنان، شما را نابود می‌کردند».

با توجه به روایت فوق، حضرت مهدی علیه السلام منتظران را فراموش نمی‌کنند. این پیام از حضرت، امید و تحرک وافر در منتظران به وجود می‌آورد.

۵. ایجاد روح تعهد و مسئولیت‌پذیری در فرد

یکی از آثار مهم مهدویت، ایجاد روح تعهد و مسئولیت در افراد است. مهدی باوران علاوه بر اصلاح رفتار خویش، ظهور و حکومت جهانی مهدوی تنها یک برنامه فردی نیست.

به فرموده رهبر معظم، این انتظار، مستلزم صلاح و عمل است. باید خودمان را اصلاح کنیم، باید اهل عمل به آن چیزی باشیم که دل آن بزرگوار را شاد می‌کند. اگر بخواهیم این جور عمل بکنیم و این صلاح و اصلاح را برای خودمان فراهم بکنیم، طبعاً نمی‌توانیم به عمل فردی اکتفا کنیم. در محیط

۱. همان، ۱۳۸۴/۶/۲۹.

۲. مجلسی، بحار الأنوار، ج ۵۲، ص ۱۲۶، ح ۱۸.

۳. همان، ج ۵۳، ص ۱۷۵، ح ۷؛ طبرسی، الإحتجاج، ص ۴۹۷.

جامعه، در محیط کشور، در محیط جهانی هم وظایفی هست که باید انجام بدهیم.^۱
بنابراین مهدی باوران و منتظران واقعی علاوه بر اینکه به اصلاح خویش می‌کوشند، وظیفه خود می‌دانند که دیگران را نیز اصلاح کنند.

۶. معترض به وضع موجود و خواهان رسیدن به وضع مطلوب

رهبر معظم انقلاب یکی از ابعاد باورداشت به مهدویت را قانع نشدن به وضع موجود می‌دانند؛ یعنی انسان به وضع موجود به اندازه پیشرفتی که دارد، قانع نباشد و خواستار افزایش پیشرفت و تحقق بیشتر حقایق و خصال معنوی و الهی در خود و در جامعه باشد؛^۲ به عبارت دیگر، نظم بشری غیر عادلانه الهی موجود در دنیا که باعث می‌شود انسان‌های بی‌شماری مظلوم واقع شوند، دل‌های بی‌شماری گمراه شوند و بسیاری نیز فرصت عبودیت خدا را پیدا نکنند، مورد اعتراض انسانی است که منتظر و معتقد به ظهور امام زمان علیه السلام است؛ بنابراین یکی از ابعاد انتظار، اعتراض و نپذیرفتن وضعیتی است که بر اثر جهالت و اغراض انسان‌ها بر زندگی بشر حاکم شده است.^۳

۷. احساس آرامش روانی

به اذعان کلام گوهریار رهبر معظم انقلاب، موعود باوری و انتظار فرج بر آرامش روان انسان‌ها تأثیر می‌گذارد. رهبری با بیان اینکه میلیاردها انسان در دنیا گرفتارند، می‌فرمایند: «بعضی ممکن است آسایش داشته باشند؛ اما همان‌ها هم آرامش ندارند. بشر دچار نگرانی است، دچار اضطراب است و این پیشرفت‌ها و تحولات گوناگون نتوانسته است به بشر خوشبختی ببخشد. البته خرد انسانی نعمت بزرگی است، تجربه نعمت بزرگی است. این‌ها نعمت‌های خدا است و می‌تواند بسیاری از مشکلات حیات را حل کند؛ ولی بعضی از گره‌ها هست که با این‌ها باز نمی‌شود. این گره‌ها احتیاج دارد به یک قدرت معنوی، قدرت الهی، دست پر قدرت امام معصوم که بتواند این چیزها را انجام دهد».^۴

بنابراین امام همان پیشوا، الگو و میزان اعمال است که همراهی با او برکات فراوانی به همراه

۱. بیانات رهبر معظم انقلاب در دانشگاه افسری و تربیت پاسداری امام حسین علیه السلام، ۱۳۹۶/۲/۲۰.

۲. بیانات در دیدار با اعضای بنیاد فرهنگی حضرت مهدی موعود و مرکز تخصصی مهدویت قم: ۱۳۹۰/۴/۱۸.

۳. بیانات در دیدار با اقشار مختلف مردم در روز نیمه شعبان: ۱۳۸۷/۵/۲۷.

۴. بیانات در سخنرانی تلویزیونی به مناسبت عید سعید نیمه شعبان: ۱۳۹۹/۱/۲۱.

خواهد داشت؛ از جمله رسیدن به اطمینان و آرامش. *الَّذِينَ آمَنُوا وَتَطْمَئِنُّ قُلُوبُهُمْ بِذِكْرِ اللَّهِ أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ*^۱؛ کسانی که ایمان آوردند و قلب‌هایشان به ذکر و یاد خدا آرامش یافت، همانا ذکر خدا آرامش بخش قلب‌ها است.»

امامان علیهم‌السلام مصادیق ذکر هستند: «نَحْنُ ذِكْرُ اللَّهِ وَ نَحْنُ أَكْبَرُ»^۲؛ بنابراین با نزدیک شدن به امام، آرامش و اطمینانی برای انسان ایجاد خواهد شد که عمق وجود انسان را تحت تأثیر قرار می‌دهد. البته حقیقت آرامش با تعمق بخشیدن به معارف توحیدی و امام شناسی محقق می‌شود؛ نه صرفاً با یک باور سطحی و بدون پشتوانه معرفتی و تربیتی.^۳

طبق عقیده‌ای که شیعه دارد، امام علیه‌السلام در میان جامعه است اما شناخته نمی‌شود. تأثیر روانی این باور در روشن نگه داشتن چراغ امید در دل‌ها و ترغیب به خودسازی و آمادگی برای آن قیام بزرگ، بسیار اساسی است.

وَالَّذِينَ آمَنُوا وَتَطْمَئِنُّ قُلُوبُهُمْ بِذِكْرِ اللَّهِ أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ^۱ و ابتلائات فردی یا اجتماعی او آگاه است، ناخودآگاه امنیت و آرامش خاصی در خود می‌یابد. مؤمن از این نظر، مانند چاهی است که از درون خود به اقیانوسی بیکران متصل است و هر چه از آن آب بردارند، چیزی از آن کاسته نمی‌شود.

۱. سوره رعد، آیه ۲۸.

۲. کلینی، الکافی، ج ۲، ص ۵۹۸.

۳. سبحانی نیا، مهدویت و آرامش روان، ص ۱۰۸.

نتیجه گیری

۱. باور و اعتقاد به حضرت ولی عصر علیه السلام، بن مایه اصلی زندگی یکایک افراد جامعه مسلمان، به ویژه شیعه را تشکیل می‌دهد و این باور، ثمراتی را در اخلاق فردی و شخصی آن‌ها به بار می‌نشانند.

۲. رهبر معظم انقلاب در بیانات عدیده‌ای شاخصه و ویژگی‌هایی را برای معتقدان به مهدویت ایراد فرموده‌اند که با عنایت و دقت نظر در فرموده‌های ایشان می‌توان آثار اعتقاد به مهدویت را در راستای تکامل اخلاق فردی - اعم از معرفتی و رفتاری - استیفا کرد.

از دیدگاه رهبر معظم انقلاب، ایجاد و تقویت جهان بینی دینی و تقرب الی الله و ایجاد اعتقاد راسخ به امام و پیوند مستمر با ایشان، تأثیرات معرفتی در راستای تکامل اخلاق فردی به همراه دارد. از جمله تأثیرات مهدی باوری در عرصه تکامل اخلاق رفتاری و عملی فردی نیز از دیدگاه معظم له عبارتند از: خودسازی، امیدواری به آینده‌ای روشن و مبارزه با یأس و ناامیدی، صبر و پایداری در برابر ناملایمات برای فردایی روشن، ایجاد حرکت مضاعف و رشد و نشاط بیشتر در مسیر زندگی فردی، ایجاد روح تعهد و مسئولیت‌پذیری در فرد، نارضایتی از وضع موجود و طلب رسیدن به وضع مطلوب، احساس آرامش روانی.

منابع

قرآن کریم، ترجمه ناصر مکارم شیرازی.

کلیات مفاتیح نوین آیت الله العظمی مکارم شیرازی.

۱. ابن بابویه (صدوق)، محمد بن علی، *کمال الدین و تمام النعمه*، دارالکتب الإسلامیه، قم، ۱۳۹۵ق.
۲. _____، *الخصال*، جامعه مدرسین، چاپ اول، قم، ۱۳۶۳.
۳. ابن شعبه حرانی، حسن بن علی، *تحف العقول*، مؤسسه نشر اسلامی، قم، ۱۴۰۴ق.
۴. ابن فارس، أحمد، *معجم المقاییس اللغة*، محقق: عبدالسلام محمد هارون، مکتبه الأعلام الإسلامی، چاپ اول، قم، ۱۴۰۴ق.
۵. ابن مسکویه، أحمد، *تهذیب الأخلاق*، طلیعه نور، چاپ اول، قم، ۱۴۲۶ق.
۶. الهامی نیا، علی اصغر، *سیره اخلاقی معصومین*، زمزم هدایت، چاپ اول، قم، ۱۳۸۹.
۷. انصاری، عبدالرحمن، *در انتظار خورشید ولایت*، زمینه سازان ظهور امام عصر ا، قم، ۱۳۸۰.
۸. بانکی پورفرد، امیر حسین، قماشچی، أحمد، *تعلیم و تربیت از دیدگاه رهبر معظم انقلاب حضرت آیت الله خامنه‌ای*، تربیت اسلامی، چاپ سوم، تهران، ۱۳۸۵.
۹. حسینی زبیدی، محمد مرتضی، *تاج العروس*، محقق: علی شیری، دارالفکر، بیروت، ۱۴۱۴ق.
۱۰. دهخدا، علی اکبر، *لغت‌نامه*، دانشگاه تهران، تهران، ۱۳۷۳.
۱۱. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، *معجم مفردات ألفاظ القرآن*، تحقیق: ندیم مرعشلی، المکتبه المرتضویه، بی جا، ۱۳۹۲ق.
۱۲. رحیمیان، محمدحسین؛ رهبر، محمدتقی، *آیین تزکیه*، بوستان کتاب، چاپ اول، قم، ۱۳۸۰.
۱۳. سبحانی نیا، محمد، *مهودیت و آرامش روان*، مسجد مقدس جمکران، چاپ سوم، قم، ۱۳۹۶.
۱۴. طباطبایی، سید محمدحسین، *المیزان*، جامعه مدرسین، قم، ۱۴۱۷ق.
۱۵. طبرسی، ابو منصور احمد بن علی، *الإحتجاج*، نشر مرتضی، مشهد، ۱۴۱۳ق.
۱۶. طریحی، فخرالدین بن محمد، *مجمع البحرین*، محقق: أحمد حسینی اشکوری، مکتبه المرتضویه، چاپ سوم، تهران، ۱۳۷۵.
۱۷. طوسی، محمدبن الحسن، *الغیبه*، مؤسسه المعارف الإسلامیه، چاپ سوم، قم، ۱۴۲۵ق.
۱۸. علیزاده، مهدی، *اخلاق اسلامی (مبانی و مفاهیم)*، معارف، قم، ۱۳۸۹.

۱۹. فتحعلی خانی، محمد، *آموزه‌های بنیادین علم اخلاق*، شهریار، چاپ اول، قم، ۱۳۷۹.
۲۰. فیض کاشانی، محسن، *محجة البیضاء*، دفتر انتشارات اسلامی، بی جا، ۱۳۸۳.
۲۱. فیومی، أحمد بن محمد، *المصباح المنیر*، دارالهجرة، قم، ۱۴۱۴ق.
۲۲. کلانتری، علی اکبر، *اخلاق زندگی*، معارف، چاپ اول، قم، ۱۳۸۵.
۲۳. کلینی، محمد بن یعقوب، *الکافی*، دارالکتب الإسلامیه، چاپ چهارم، تهران، ۱۴۰۷ق.
۲۴. مجلسی، محمدباقر، *بحار الأنوار*، مؤسسه الوفاء، بیروت، ۱۴۰۴ق.
۲۵. مرکز صهبا، ولایت و حکومت (بیانات رهبر معظم انقلاب درباره ولایت و حکومت)، مؤسسه جهادی مرکز صهبا، تهران، ۱۳۹۱.
۲۶. مصباح یزدی، محمدتقی، *اخلاق در قرآن*، مؤسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی رضی الله عنه، قم، ۱۳۷۶.
۲۷. مکارم شیرازی، ناصر، *اخلاق در قرآن*، انتشارات علی بن ابی طالب علیه السلام، قم، ۱۳۸۴.
۲۸. نعمانی، محمد بن ابراهیم، *الغیبة*، مترجم: علی اکبر غفاری، مکتبه الصدوق، تهران، ۱۳۹۷ق.
۲۹. خامنه ای، سید علی، پایگاه اطلاع رسانی دفتر مقام معظم رهبری:

<https://www.leader.ir/assets/images/contact.jpg>

